

„DUMNEZEI” ȘI „DUMNEZEOAIE” ÎN LITERATURA ROMÂNĂ VECHĂ

Gheorghe CHIVU
m.c. al Academiei Române
gheorghe.chivu@gmail.com

Abstract: In old Romanian literature, there are scarcely any attestations of names designating, by reference to Greek-Latin mythology, gods and goddesses and their distribution is mainly accounted for by the form and content of the sources used by translators. The rare quotation and use of the names of Greek or Latin deities in old writing, as well as the current meaning of the plural form *dumnezei* (gods) and *dumnezeie* (goddesses), or *dumnezeoai* should be accounted for not by the absence of knowledge regarding the Greek-Latin mythology, but by the interdiction of the church officials (constantly promoted by the canonical texts) to use the names of the “idols, pagan gods”, considered to be the result of the pagan belief’s influences.

Keywords: old literature, mythology, dumnezei (gods), dumnezeie, dumnezeoai (goddesses).

1. Informațiile privind mitologia greco-latină și consemnarea în texte a numelor zeilor și zeițelor care o ilustrează sunt considerate, aproape fără excepție, semne de înnoire culturală specifice scrisului românesc modern. Iluminismul, cu deschiderea marcată spre literatura apuseană de expresie latinească sau romanică, și apoi deopotrivă clasicismul și romantismul au favorizat pătrunderea unor teme și idei asociate cu mitologia și ilustrate nu o dată prin nume proprii devenite deopotrivă semne ale unei noi sensibilități artistice și marcă stilistică. (Așa-numita „aluzie mitologică”, frecvent atestată în literatura secolului al XIX-lea, a favorizat utilizarea numelor unor divinități ca autentice substantive comune, iar *zeu* și *zeiță* au început să aibă, în consecință, sensuri figurate, pătrunse destul de rapid în uz¹.)

Dicționarele istorice ale limbii române argumentează suplimentar această constatare prin sensul dat în mod curent în româna literară veche lexemului *dumnezeu* și sinonimului său *zeu*, mult mai puțin utilizat ca substantiv înainte de sfârșitul veacului al XVIII-lea. Desemnând în religiile monoteiste, precum creștinismul, în asociere obligatorie cu forma de singular, nu o dată articulată și având constant regim de nume propriu, „ființa supremă, eternă, cauza transcendentă primordială, principiul fundamental al existenței și al ordinii universale, creatorul și judecătorul lumii”², cele două substantive indicau indistinct, la forma de plural și cu

¹ Vezi atestări în *Dicționarul limbii române (DLR)*, serie nouă, tomul XIV, Litera Z, Editura Academiei Române, [București], 2000 s.v. *zeu* și *zeiță*.

² *Dicționarul limbii române (DLR)*, serie nouă, tomul I, partea a 6-a, Litera D. *discord-dyke*, Editura Academiei Române, [București], 2009.

referire expresă la religiile politeiste, „divinități păgâne, bozi, idoli, zeități; ființe imaginate ca având puteri supranaturale”³.

Indică însă această semnificație globalizantă faptul că mitologia greco-latină nu a fost cunoscută de către cititorii, respectiv de către traducătorii sau creatorii vechii noastre literaturi ?

Caracterul predominant religios de factură creștină al vechilor noastre scrieri literare și tipul textelor transpuse sau create în limba română până în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea par să favorizeze formularea unui răspuns afirmativ.

2. Primele traduceri biblice românești dovedesc însă contrariul, întrucât, spre exemplu, cele dintâi versiuni ale *Apostolului* și apoi variantele scrierii tipărite în veacul al XVII-lea conțin referiri explicite la *Iupiter*, menționat de regulă sub numele grecesc *Diopet*, și la *Artemida*, consemnată rar și sub numele latinesc *Diana*. Citim astfel în cea mai veche versiune manuscrisă a cunoscutei cărți biblice, transcrisă de popa Bratul din Brașov: „mariei zeiasă casa Artemideei” (207), pasajul având în *Codicele Voronețean* forma: „a mariei dumnezeiaie casă, a Arrtemideei” (5r). În manuscrisul rotacizant amintit apare și pasajul: „marea dumnezeița casa Artemida” (6v), versiunea textului, tipărită la Bălgrad, în 1648, înlocuind numele grecesc al zeiței cu acela latinesc: „beseareca a marei dumnezeiasiei Diiani” (160v). În *Apostolul* cuprins în *Noul Testament* din 1648 apare și numele lui *Iupiter*: „cinsteaște pre mare dumnezeiasa Diana și chipul lui Iupiter pogorât” (160v), pasajul devenind, în *Biblia de la București*: „e purtătoare de grija besearecii Artimidei, dumnezăoaiei cei mari, și a lui Diopetus” (847).

Numele unor zei și ale unor zeițe grecești sau latinești vor fi consemnate și în alte scrieri religioase din a doua jumătate a secolului al XVII-lea sau din primul deceniu al veacului următor.

Astfel Dosoftei, cunoscător și utilizator avizat al limbilor greacă și latină, corelează, în *Parimiile preste an* (1683), într-un pasaj ce reprezintă, desigur, o redactare proprie, numele grecești și latinești ale unor divinități importante: *Afrodita* sau *Chipra* și *Venera*, *Cron* sau *Saturnus*, *Zeves* sau *Iovis* și *Dumnezăul Tunului*, respectiv *Athina*, *dzîna-nțălepciunilor* (III, 123v-124r).

Iar Antim Ivireanul folosește în *Cazania la Sfântul Nicolae* din *Didahii* numele *Afrodita* (51), în vreme ce în *Chipurile Vechiului și Noului Testament* reține informația că Antioh a pus „*idolul Diei Olimbului* [adică statuia lui Zeus] în *beseareca Ierusalimului*” (311).

Atestări ale numelor unor divinități grecești sau latinești pot fi întâlnite și în câteva scrieri laice traduse în limba română în aceeași perioadă.

³ Cf. *Dicționarul limbii române (DLR)*, serie nouă, tomul XIV. Litera Z, s.v. *zeu*.

În versiunea dată de Moxa, în deceniile de început ale veacului al XVII-lea, *Cronicii universale*, alături de *Apolon*, consemnat ca divinitate („*ducea daruri lu Apolon*” 34r), apar *Afrodit* (6r), *Aris* (6r), *Ermia* (6r) și *Zevs* (6r), toate consemnate ca nume date planetelor Venus, Marte, Mercur și Jupiter.

În paginile *Istoriilor* lui Herodot, transpuse de Nicolae Milescu în limba română între 1668 și 1670⁴ (dar cunoscute exclusiv printr-o copie târzie, în care numele proprii din paginile originalului nu vor fi fost, desigur, schimbate), sunt notate dintre divinitățile grecești: *Apollon* (I 87, IV 159, VII 26), *Artemis* (I 26, II 137), *Posidon* (II 43), *Triton* (IV 179, 188) și *Zef(s)* (IX 122, V 105, VII 56).

Astfel de nume apar și în copiile mai multor „cărți populare” care narează întâmplări petrecute în spațiul grecesc sau care au surse provenind direct sau mediat din cultura grecească. Astfel în *Alexandria* se face referire la „*Amon dumnezeu*” și la *Apolon* (180)⁵, în Esopia sunt menționați, dintre „*dumnezeii elinești*”: *Apolon*, *Diia*, *Zevs*, *Ermis*, *Aris* și *Cron* (117)⁶, iar în *Istoria Troadei* sunt consemnate „*biserica lui Iracleu dumnedzău*” (93), „*o capiște ... a lui Apolon dumnedzău*” (104) și este menționată o jertfă adusă lui „*Dios dumnezeu*” (91)⁷.

Aproape firesc, notații privind numele divinităților greco-romane apar în traducerea prognosticului intitulat *Foletul novel*, făcută la cumpăna veacurilor al XVII-lea și al XVIII-lea, din limba italiană, la cererea lui Constantin Brâncoveanu: *Afroditi* (58, 162), *Belona* „*dumnezeoia războaielor*” (80, 163), *Cronos* (124), *Iupiter* (26), menționat mai frecvent sub numele *Zeus* (121, 124, 135; vezi și *Zevsu* 119), *Marsu* „*dumnezeul războaielor*” (25, 28, 29), *Mercurie* (119, 124) și *Neptun* (25).

Lista cea mai bogată de nume mitologice, predominant latinești, din perioada acum cercetată este cuprinsă însă în lexiconul latin-român (*Dictiones Latinae cum Valachica interpretatione*) alcătuit de Teodor Corbea în ultimul deceniu al veacului al XVII-lea. Sursă cu relevanță aparte, dat fiind caracterul textului (dicționar cuprinzând informație de tip enciclopedic), dar mai ales pregătirea și ocupația de bază a comanditarului (transpunerea în limba română⁸ a fost solicitată de Mitrofan, episcop de Buzău, fost colaborator, ca episcop de Huși, al mitropolitului Dosoftei).

⁴ Vezi Liviu Onu, *Prefață*, în Herodot, *Istории*, Editura Minerva, București, 1984, p. VII.

⁵ Cel mai vechi manuscris al *Alexandriei*, copiat de popa Ioan Românul în anul 1620, fiind lacunar, preluăm numele ce trimit la mitologia grecească din versiunea ilustrată, în 1790, de moldoveanul Alexandru Negrule. (Vezi transcrierea acestei versiuni în *Alexandria ilustrată de Năstase Negrule*, coord. Gabriela Dumitrescu, Editura Sapientia Principium Cognitio, București, 2015, p. 177-221.)

⁶ Exemplele sunt extrase din versiunile editate de I. C. Chițimia în *Cărțile populare în literatura românească*, I, Editura pentru Literatură, București, 1963.

⁷ Copia textului editată de Dan Simonescu, în *Cărțile populare în literatura românească*, I, Editura pentru Literatură, București, 1963, datează din anul 1689.

⁸ La baza manuscrisului datorat lui Teodor Corbea s-a aflat, după cum notează însuși cărturarul ardelean, ediția din 1604 a dicționarului latin-maghiar (*Dictionarium Latino-Hungaricum*) al lui Albert Szenci-Molnár.

Manuscrisul realizat de învățatul ardelean cuprinde consemnări numeroase, dintre care selectăm, spre ilustrare (păstrând doar semnificația mitologică și eliminând indicațiile gramaticale), câteva nume de divinități (intrările articolelor au, firesc, formă latinească): *Aphrodite* „dumnezeoaia Vineri”, *Apollo* „al cântătorilor, al prorocilor și al doftorilor dumnezeu”, *Artemis* „Diana sau luna”, *Bacchus* „dumnezeul vinului”, *Bellona* „dumnezeoaia războaielor”, *Ceres* „dumnezeoaia grânelor”, *Cupido,-idinis* „dumnezeul dragostei în chip de copil, fiulețul lui Mars și al ii Venus”, *Demeter* „Țeres, dumnezeoaia pâinei”, *Diana* „luna, dumnezeița vânătorilor, fata lui Iupiter”, *Flora* „dumnezeița florilor”, *Jupiter, Jovis* „fiiul lui Saturnus pre care l-au ținut poeziei prea de sus a fi”, *Mars,-tis* „dumnezeul războaielor”, *Minerva* „dumnezeița învățături și a înțelepției, fata lui Iupiter, găștoarea tortului și a țăsutului”, *Neptunus,-i* „fiiul lui Saturnus, dumnezeul mărilor”, *Saturnus* „tatăl lui Iupiter, Iunei, al lui Neptunus și Pluto, pre care în păgânime l-au ținut dumnezeu”, *Venus,-eris* „dumnezeița dragostei”.

3. Atestările din literatura română veche ale unor nume ce desemnau, cu trimitere la mitologia greco-latină, *dumnezei* și *dumnezeie* sau *dumnezeoie* sunt, deci, în ansamblu puțin numeroase și au o distribuție justificată în primul rând prin forma și conținutul surselor utilizate de traducători.

Două dintre consemnări, ambele în pasaje cu caracter original, datorate lui Dosoftei și lui Antim Ivireanul, atestă însă cunoașterea datelor privitoare la mitologia grecească și la cea romană. Cunoaștere favorizată și de circulația în spațiul românesc a unor texte provenind din spațiul occidental, texte intrate adesea chiar în bibliotecile înalțelor fețe bisericești.⁹

În aceste condiții, citarea și utilizarea redusă a numelor unor divinități grecești sau romane în scrisul vechi, respectiv semnificația curentă a formei de plural a substantivelor *dumnezei* și *dumnezeițe*, sau *dumnezeoie* trebuie puse în relație nu cu absența cunoștințelor privind mitologia greco-romană, ci cu interdicția impusă de oficialitățile bisericești și promovată constant de textele canonice de a utiliza și promova numele „idolilor, bozilor”, considerate elemente datorate influențelor exercitate de credințele păgâne.

Se știe, desigur, că în *Cele zece porunci*, intens difuzate prin tipar sau prin copiere încă din 1559, când apare versiunea românească a *Catehismul* coresian, se spunea: „*Eu sânt domnul Dumnezeu al tău, pre lângă mine dumnezei striini să n-aibi*” (4v). Tot în veacul al XVI-lea, interdicția menționării numelor divinităților păgâne era reluată în paginile *Paliei* tipărite la Orăștie: „*despre alți domnedzei să nu nici pomeniți, nici den gură-vă să nu-i audză*” (255), iar pasajul revine în paginile *Bibliei de la București* în redactarea: „*de numele altor dumnezei să nu vă aduceți aminte, nice să să auză den gurile voastre*” (55).

⁹ Dicționarului latin-maghiar al lui Albert Szenci Molnár, utilizat de către Teodor Corbea pentru a obține *Dictiones Latinae cum Valachica interpretatione*, îi era, dsigur, cunoscut episcopului de Buzău, Mitrofan.

„Porunca” a fost de timpuriu întărită printr-o anumită interpretare a semnificației numelor divinităților greco-latine, interpretare promovată de oficialitățile bisericești în virtutea canoanelor religiei creștine.

Iată o notație făcută în acest sens de mitropolitul Dosoftei în paginile *Parimiarului* tipărit în 1683:

„Pre-aceale vremi de veaci era-n toată lumea slujba idolilor, că-mvățasă vrăjmașul pre oameni de-ș făcusă dumnădzăi drăcești. Cine ce rău făcea, așea avea dumnădzău aceluia feali de păcat. Curvele și curvarii avea pre dzâna dragostelor, lătinii îi dzăcea Venera și o mutară la Luceafărul cel mare, că acela luceafăr face tărie gonițelor, de să gonesc dobitoacele, și oamenilor le face poftă spre plod, de să mulțasc oamenii pre lume și vita. Grecii o chema acea dzână Chipra și Afrodita și dzâna dragostelor; iară noi, creștinii, îi dzăcem dzâna spurcăciunelor ș-a necurățâilor ce ș-au scornit păgânii, oamenii cei nestâmpăraț a păgânătățâi. Șugubeții avea pe Cron, lătineăște-l chema Saturnus, Luceafărul Sâmbetei. Spurcăcioșii iubiia pre Zeves, latineăște-i dzăcea Iovis, adecă Gioi. Să fie fost și om ca acesta spurcat și după moarte, l-au pus nebunii, oamenii iubitorii de spurcăciuni, în dumnădzăi, de-l cinstiia, de făcea toate pângăriturile fără nice un păcat. Și i-au pusu-i nume Dumnădzăul Tunului și-l scriu a mână cu fulgerul, în car înfocat, cu 2 hulturi înhămaț. Cine iubiia curățâia, aceluia încă-i scornisă vrăjmașul pre Athina, dzâna-nțălepciunilor, ca nice cei înțălept și curaț să nu fie fără păcat. Era Soarele, Luna, Marț, și Miercuri, și Luna și alte multe basne de dumnădzăi.” (III, 123v-124r)

Interpretarea dată de către Dosoftei, mitropolitul Moldovei, în pasajul citat trebuie să fi fost generală în biserica ortodoxă, întrucât și Antim Ivireanul notează în *Didahii* în cadrul *Cazaniei la Sfântul Nicolae*: „au socotit să chiiame în casa lui pe Afrodita, adecă curviia, și pentru ca să câștige puțin aur și argint” (51).

Iar spre mijlocul veacului al XVIII-lea, într-o traducere din grecește (*Comoara* lui Damaschin Studitul) datând din anul 1747, datorată lui Mihalcea logofăt¹⁰, găsim un pasaj ce exprimă o atitudine asemănătoare aceleia cuprinse în *Parimiarul* lui Dosoftei:

„Și cea mai rea [răutate] decât toate era închinarea la idoli; că lăsa de a să închina lui Dumnezeu, ci fieștecare om după faptele sale să

¹⁰ Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești, BAR .1601-3100*, II, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983, p. 336.

numească un dumnezeu: plugarii pământul, adecă pe dumnezeoia Dimitra, păscarii și corăbiarii pre dumnezeul Posidon, adecă pe mare, curvarii și preacurvarii pre dumnezeoia Afrodita, înțelepții pre Athina, hoții și ucigașii pre Ariei, viteajii pre Ira, bețivii pre Dionis, mincinoșii pre Ermî, cleveitorii pre Arin, cei călduroși și luminaș și împărații pre Apolon, vânătorii pre Artemin și, mai pre scurt, fieștecare om avea și câte un dumnezeu...”¹¹.

4. Cultura marilor personalități ale scrisului nostru literar vechi, cunoscutoare avizate deopotrivă ale scrisului grecesc și ale celui latinesc, și circulația unor texte apusene în spațiul nostru cultural, confirmată de componența unor bogate și bine articulate biblioteci umaniste, nu sunt totdeauna corect reflectate în istoria scrisului vechi românesc, traducerea unor scrieri și îndeosebi vehicularea anumitor informații, precum acelea privind mitologia greco-latină, fiind influențate sau cenzurate de către oficialitățile religioase ale vremii.

Circulația unor lexeme, precum *dumnezeu* și *dumnezeoie*, sau a unor nume proprii în perioada vechiului nostru scris literar și, mai ales, utilizarea și semnificația acestora trebuie stabilite, în aceste condiții, prin punerea în relație a unor informații cu caracter divers, cultura românească veche dovedindu-se a fi și din acest punct de vedere un fenomen complex, nu totdeauna ușor de evaluat și de interpretat.

Izvoare

- Alexandria ilustrată de Năstase Negrule*, coordonator Gabriela Dumitrescu. Editura Sapientia Principium Cognitio, București, 2015.
- Antim Ivireanul, *Opere*, ediție Gabriel Ștrempel, Editura Minerva, București, 1972.
- Codicele Bratul*, ediție Alexandru Gafton, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2003.
- Biblia adecă Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și Noului Testament, tipărită întâia oară la 1688*, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă a Bisericii Ortodoxe Române, București, 1988.
- Cărțile populare în literatura română*, I-II, ediție Dan Simonescu și Ion C. Chițimia, Editura pentru Literatură, [București], 1963.
- Codicele Voronețean*, ediție Mariana Costinescu, Editura Minerva, București, 1981.
- CORBEA, Teodor, *Dictiones latinae cum valachica interpretatione*, ediție Alin-Mihai Gherman, Clusium, [Cluj-Napoca], 2001.
- DOSOFTEI, *Parimiile preste an, Iași, 1683*, ediție Mădălina Ungureanu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2012.
- Foletul novel. Calendarul lui Constantin Vodă Brâncoveanu. 1693-1704*, ediție Emil Vîrtosu, București, 1942.

¹¹ Transcriem citatul pe baza fragmentului reprodus de M. Gaster în *Chrestomathie română*, II, F.A. Bockhaus, Leipzig – Socecu & Co, București, 1891, p. 38-42.

- GASTER, M., *Chrestomathie română*, I-II, F.A. Bockhaus, Leipzig – Socecu & Co, București, 1891.
- HERODOT, *Istorie*, ediție Liviu Onu, Lucia Șapcaliu, Editura Minerva, București, 1984.
- MOXA, Mihail, *Cronica universală*, ediție G. Mihăila, Editura Minerva, București, 1989.
- Noul Testament tipărit pentru prima dată în limba română la 1648 de către Simion Ștefan*, Editura Episcopiei Ortodoxe Române a Alba Iuliei, 1988.

Lucrări de referință

- Dicționarul limbii române (DLR)*, serie nouă, tomul I, partea a 6-a , Litera *D. discord-dyke*, Editura Academiei Române, [București], 2009.
- Dicționarul limbii române (DLR)*, serie nouă, tomul XIV, Litera Z, Editura Academiei Române, [București], 2000.
- ȘTREMPEL, Gabriel, *Catalogul manuscriselor românești, BAR. 1601-3100*, II, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983.
- TIKTIN, H., *Rumänisch-Deutsches Wörterbuch*, I-III, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1986-1989.